

HÂREZM İSMİ VE BÖLGENİN
TARİHİ COĞRAFYASI HAKKINDA BAZI TETKİKLER
SOME INVESTIGATIONS ON KHWAREZM NAME
AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF REGION

COŞKUN ERDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History
cerdogan@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-4892-0538>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.02.2018
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.05.2018
Sayfa-*Pages* : 307-322

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3894>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

HÂREZM İSMİ VE BÖLGENİN
TARİHİ COĞRAFYASI HAKKINDA BAZI TETKİKLER
SOME INVESTIGATIONS ON KHWAREZM NAME
AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF REGION

COŞKUN ERDOĞAN

Öz

Hârezm bölgesi, İran ve Turan arasında bir geçiş güzergâhı olması nedeniyle ve bölgenin bu konumundan dolayı tarihsel açıdan mühim olaylara sahne olması sebebiyle tarihi coğrafya açısından önemli bir konuma sahiptir. Coğrafi özelliklerinin tarihsel olgular üzerindeki etkisi onun Türkistan ve İran açısından önemini artırmaktadır. Ortaçağ siyasi hayatının mekânları kılıç gibi kesip ayırdığı ve her gün yeniden değiştirdiği bir zamanda Hârezm, belki de kendine has yapısını ve sınırlarını koruyabilen nadir bölgelerden biridir. Özellikle kavşak noktasında olması, onun cazibesini artırırken, sosyal ve kültürel açıdan da onu zenginleştirmiştir. Bölgenin sosyo-ekonomik yapısı, ekonomik avantajlarının, verimli arazisinin ve stratejik konumun sonuçlarından kaynaklanmaktaydı. Bu yönleriyle ortaçağın büyük devletleri açısından her dönem elde edilmesi ve yönetilmesi gereken bir yer olarak görülen Hârezm, genel olarak yerel hanedanlar veya merkezden atanan yerel yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Bölgenin coğrafi yapısı, stratejik konumu ve ortaçağ dünyasında hızla gelişen ekonomisi gibi özelliklerinden dolayı yerel yöneticilerin Hârezm’de bağımsız bir idare oluşturma fikrini her zaman cezbetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hârezm, Tarihi Coğrafya, Hârezmşâh, Selçuklu, Horasan, Maverâünnehr, İran, Turan.

Abstract

The Khwarezm region has an important position in terms of historical geography since it has been the scene of important historical events because of its transition route between Iran and Turan and this position of the region. The influence of geographical features on historical facts increases its importance for Turkestan and Iran. At a time medieval political life has cut and separated spaces like swords and changed every day, Khwarezm has been perhaps one of the rare places that can keep its structure and borders. Particularly, while being at the crossroads increases its attractiveness, it enriches him both socially and culturally. The socio-economic structure of the region has stemmed from its economic advantages, its productive land and its strategic location. In this respect, Khwarezm, considered as a place to be acquired and managed in every period by the great states of the Middle Ages, was generally ruled at the hand of local dynasties or local administrators appointed from the center. Due to its geographical structure, strategic location and rapidly developing economy in the medieval world, it has always attracted the idea of establishing an independent administration by the local administrators in Khwarezm.

Key Words: Khwarezm, Historical Geography, Khwarezmian, Seljuk, Khorasan, Transoxiana, Persia, Turan.

Giriş

Hârezm bölgesi, tarihî coğrafya açısından değerlendirilmeye tabii tutulduğunda, ilk başta göze çarpan şey, onun coğrafi konum ve yapısının birçok yönden belirleyicisi olduğudur. Bölgenin coğrafi ve stratejik konumundan ötürü, genellikle burada hüküm süren yönetici sınıf, mekân-olgu etkileşimi bakımından mekânın belirleyiciliğinin ön planda yer almasıyla bölge ismi bir unvan haline dönüşmüştür. Ortaçağda bu etkileşim, genellikle yerel hanedanlıkların oluşumu çerçevesinde gözlemlenmektedir ki nesebi açıdan belli bir öneme haiz olmayan, sonradan edinilen güç sayesinde tarihsel bir kimlik ve unvan kazanan yönetici sınıfların hanedanlıkları, mekânın olguyu isimlendirmesi şeklinde anılmışlardır. Hârezm bölgesi de kendi yapısının belirleyici özelliği ile yönetici sınıfını nitelendirdiği için coğrafi değeri ayrıca ön plana çıkmaktadır. Mekânın bu belirleyici özelliği, sadece siyasî alanda değil, ekonomik ve ticari hayat, kültürel gelişim, mimari yapı üzerinde de belirgin olarak görülmektedir.

Hârezm coğrafyası, birçok tarihçi ve coğrafyacı tarafından geçmişten beri dikkate değer bir şekilde ele alınmıştır. Bölgenin stratejik konumu, ticari kavşak noktası olması ve verimli bir araziye sahip olmasından ötürü tarihsel açıdan her dönem önemli bir merkez olmuştur. İslam coğrafyacılarının çoğu tarafından ayrı bir iklim olarak değerlendirilen Hârezm, Horasan ve Maverâünnehir arasında kendi konumunu zaman içerisinde belirginleştirmiş ve özellikle Hârezmşâhlar Devletinin inkişafı ile de tarihte mühim bir mevkie oturmuştur.

Hârezm İsmi Hakkında

Hârezm kelimesinin yazılışı ve manası hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Hârezm isminin kökeni hakkında net bir görüş olmamakla birlikte, eski Pers dilinde *Uvarasmas*, Yunanca *Horasmia*, Arapça *Hvarizm* şeklindedir (Barthold, 1965: 544; Kiepert, 1878: 57-58). Bazı Arapça eserlerde *h* harfi ötreli ve *r* harfi de esreli şekliyle *Horizm* şeklinde kullanılmıştır (İbn Hurdadbih, 1889: 33). İsim, *Hârezm* (خوارزم), *Horezm*¹ (خوززم) ve *Harrezm* (خوزرم) şeklinde tesmiye edilmiştir. Hârezm kelimesi, iki kelimeden oluşmakta olup, *Har+rezm* kelimelerinden mürekkeptir. İki ayrı kelimenin bir araya getirilerek oluştuğuna yönelik bir inceleme, kaynak eserlerde ileri sürülen hikâyelerin bir neticesidir. Anlam itibarıyla iki kelime ayrı ayrı ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çünkü tek bir kelime olarak Hârezm'in, bir karşılığı bulunmamaktadır. Yâkut Hamevî, ismin okunuşu hakkında ilk bilgi veren müelliftir. Yâkut, *Vav* ve *Elif* ile yazılan bu kelimenin ne =A okunduğunu ne de =U okunacağını söyler. *خوا*'nın bu ikisi arasında yani A harfinden O'ya dönüşen iki ses arasındaki bir okunuştur. *Vav* harfi, "*Vâv-ı Ma'dûle*" olup okunmaz ve *Elif* de "*med elif*" değildir (Yâkut, 1995: 319-320).

¹ Özellikle Türk tarihçiliğinde *Horezm* şeklinde okunuşu Z.V. Togan tarafından ortaya konulmuştur. Togan, bölgeye verilen ismi, "*Horezm*" şeklinde tesmiye etmiş ve Aral Gölü deltasından yer alan bu bölgede yaşayanlara da "*Horezmliler*" denildiğini söylemiştir. Ayrıca Togan'a göre, Hârezm'de yaşayanlar, Abdal (Eftalit)'ler neslinden gelmektedir. Eski İrani bir sülale olarak 996 yılına kadar bölgede yaşayan bu sülalenin daha sonradan Türkleştiğini belirten Togan, Gürgenç şehrinde hüküm süren Me'munilerin, Türklerin "*Baran*" sülalesinden olduğunu iktiza eder (Togan, 1981: 59-60).

Hârezm ismine etimolojik olarak anlam kazandırılması hususunda ise şu görüşler mevcuttur: Bir halk hikâyesine² dayanarak Yakut, Hârezm bölgesinde yaşayanların eski dönemlerde, Amu Derya'dan tuttıkları “balıklara”³ veya genel itibarıyla bu bölgede “ete” “har/خوار” denildiğini, oduna da “rezm/رمز” denildiğini aktarır. Bu yüzden bölgenin odun ateşinde et pişirenlerin bölgesi olduğunu ve bu iki kelimenin birleşip zamanla da ر'nin söylenişte düşmesiyle *Hârezm* şeklini aldığını ifade eder. Bu minvalde Özbek-Türk edebiyatı efsaneleri arasında bahsi geçen hikâye, kısmi değişikliklerle anlatılmakta ve Hârezm bölgesinin ismi, “Har”, önceden “kötü, düşük, alçak” olan insanların sonradan “azm” yani “büyük, kıymetli” insanlar olduğuna atfen “Haru-azim” şeklinde verildiği nakledilmektedir (Galima- Corayeff, (2001):83-90).⁴ Hondmir, eserinde “Har” ifadesinin “kolay” ve “rezm” ifadesinin de “savaş” anlamında olduğunu aktarır. Hondmir'in bu şekilde açıklama yapmasının sebebi, Keyhüsrev'in bu bölgede Afrasyab'ın oğlunu zahmetsizce yendiği bir savaştan dolayıdır (Hândmir, 1380, 197; Heravî, 1387: 158).

Hârezm kelimesinin bir diğer anlamı, *Har* خوار veya *hor* خور kelimesinin Pehlevce “Güneş” manasındaki “Hurşid” (خورشید) kelimesinden geldiği ve *rezm* (رمز) kelimesinin de “yer, zemin” manasına gelmesinden dolayı, “Güneşin doğduğu yer” veya “Güneş ülkesi” anlamına sahip olduğu yönündedir. Bosworth'a göre, Hârezm kelimesinin diğer bir anlamı ise, “çukur yer” dir. “Har” kelimesinin “çukur, düşük, alçak” anlamlarına izafeten bu manaya gelebileceğini ileri sürmüştür (Bosworth, 1986: 1061). Bir diğer

² Yakut'un eserinde bölgenin Hârezm ismini alışı açıkladığı hikâye şöyledir: “Eski dönemlerde bir padişah, kendi maiyetinden ve ülkenin erkeklerinden dört yüz kişiye kızmış ve onların müreffeh yerden uzakta bir yere gönderilmesi emrini vermiştir. Hikâyeye göre, bu erkeklerin gönderildikleri yer, müreffeh bölgelerden yüz fersah uzaklıkta imiş. Bu bölgenin yakınlığında yer alan Hârezm şehirlerinden biri olan ve “Kas” ismiyle anılan bir yer varmış. İşte bu dört yüz kişi buraya götürüp serbest bırakmışlar. Bir müddet sonra padişah, onları hatırlamış ve onların aranması için bir grup askeri onları olduğu bölgeye göndermiş. Padişah onların akıbetini merakından dolayı onların ne halde olduklarını öğrenmek istemiş. Çünkü onların sürgün edildikleri bu bölgede barınmaları zor imiş. Padişahın adamları bölgeye geldiklerinde onların balık avlanarak yaşadıklarını ve bu balıkları odun ateşinde pişirerek, yediklerini görmüşler. Ayrıca ısınmalarını da bu odunlar sayesinde sağlıyorlarmış. Çünkü o bölgede odun çok fazlaydı. Onların halini sordular; onlar “bu ete ve bu oduna sahibiz, onu, onunla kızartıyoruz ve yiyoruz” dediler. Sonra onlar padişahın yanına geri döndüler ve ona haber verdiler. Padişah o yeri “Har-rezm” diye adlandırdı. Çünkü o zamanın dilinde ete “har” denilmekte ve oduna da “rezm” denilmekteydi. Böylece zamanla bu söyleniş, “Hârezm” şeklinde birleştirildi. “R” harfinin tekrarı, söyleniş yavaşlatmasından dolayı onu eksilttiler ve “Hârezm” dediler. Araplardan bazısı asıl şekliyle yani iki “r” li şekliyle söylemeye devam ettiler.” Ayrıca Yakut, bu padişahın bir süre sonra bu cezalandırdığı erkeklerin yanına 400 Türk kadının gönderilmesini emrettiğini bildirmektedir. Yakut'a göre, Hârezmliler, Türk adet ve geleneklerine göre yaşamaktaydılar. Türk ahlakına sahip olan bu bölgenin insanların kıyafetlerinin de Türkler gibi olduğunu kaydetmektedir. (Yakut Hemevi, 1995: II, 319-320; el-Makdisî, 1411: I, 284-284; Mukaddesî, 2015: 291-292; Baydemir 2011: 386; Togan, 1951: 9). Birçok kaynaktan yer alan bu hikâyeye yönelik Kazvinî'de özellikle buraya gönderilen kişilerin sayısı ve durumları noktasında farklı bilgiler vardır. Kazvinî'ye göre Hârezm bölgesine gönderilen kişi sayısı 4000 erkek ve 4000 kadındır. Ayrıca bu erkekler bir suç ilediklerinden dolayı esirdirler ve onların cezalandırılmasına yönelik mahbus hayatlarını burada devam ettirmek üzere gönderilmişlerdir. (el-Kazvinî, 1373: 598).

³ el-Ömerî, Ceyhun nehrinde bol miktarda kılçıksız bir balık türü olduğunu nakleder. Bu balığın sadece sırtında omurga vazifesi gören bir kemik vardır ve geriye kalanı ettir. Ayrıca balığın başının çok güzel olduğunu kaydeder (el-Ömerî, 2014: 129).

⁴ Özbek efsanelerinde Hârezm ismi hakkında anlatılan hikâyeler için bkz. Galima- Corayeff, (2001):83-90.

görüşe göre ise Hârezm kelimesinin ilk hecesi olan “Har” (خوار) sözcüğünün “yemek, azık, yiyecek, taam”, anlamlarına geldiği ve buradan hareketle bu ismin “Bereketli yer” manasına geldiği ifade edilmektedir (Dekhoda, 1347: 797-798; Bosworth, 1986: 1061).

Tolstov, memleketlerin eski adlarının çoğunlukla kabile adlarından alındığını belirtir ve Hârezm kelimesinin *Hvarri+zemin* sözcüklerinden türetildiğini ileri sürer. Bu durumda kelime “*Hvarri kabilesinin yeri*” anlamına gelmektedir (Tolstov, 1964: 88). Kamilcan İmamov’a göre ise Hârezm sözcüğü, eski Farsçada *Hu-wara-zam* şeklinde üç sözcükten oluşur. İmamov, ismin anlamının ise “*kaleleri çok olan yer, ülke*” anlamına geldiğini belirtir (Baydemir, 2011: 208). Klippert ve Lerx kelimenin “*Deniz yüzeyinden 200 metreye kadar yüksek, kuru arazi*” anlamı taşıdığını iddia ederler. Zaxay ile Geyger’e göre “*Bereketli yer*”; Yuti ve Şpirel’e göre “*Sıcak yer, kötü yer*” anlamlarına gelir. Vamberi’ye göre bu kelime “*xox+razm*” bileşkesinden türemiş olup “*Savaş meyilli, cengâver*” manasını taşımaktadır. Savelev ile Grekov’a göre ise “*hur*” (güneş) ve “*zemin*” sözcüklerinden türemiş olup “*Güneşli yer*” anlamındadır. Ayrıca M. N. Bogolyubov Hârezm adının “*Kuşatılmış*” manasında olduğunu dile getirir (Hasanov, 1965: 25).

Bu farklı görüş ve değerlendirmelerin en önemli ortak noktası Hârezm kelimesinin genelde iki kelimenin birleşmesi neticesinde meydana geldiği hususudur. Bu itibarla bakıldığı vakit, kelimenin ilk bölümü yani Hâr’ın rezm’i nitelediği şekilde bir vakıya ortaya çıkmaktadır. Bu noktada da ilk sözcüğün anlamı ön plana çıkmakta ve rezm sözcüğünde genel itibarıyla “yer” anlamına geldiği noktada mutabık kalındığı görülmektedir. Bu şekilde bir değerlendirme, coğrafi özelliklerin bölge ismini niteleyeceği düşüncesini ön plana çıkarmış olması ve bölgede eski dönemlerden itibaren yerleşen bir milli unsurun net bir şekilde takip edilememiş olması gibi sonuçlardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca bölgenin devamlı bir geçiş güzergâhı olması ve farklı etnik unsurların bölgede yerleşmiş olması,⁵ coğrafi ya da fiziksel bir unsurun ilk kelimedede yani Har üzerindeki anlama etki ettiği meselesini güçlendirmektedir.

Hârezm Bölgesinin Tarihsel Sınırları ve Coğrafi Konumu

Hârezm’in tarihî sınırlarını ortaya koymak, önemli bir sorun teşkil etmektedir. Nitekim tarih boyunca siyasî, askeri ve ticari açıdan mühim bir bölge olması, bu sınırların çizilmesindeki en büyük engeldir. Hârezm bölgesi, bugün Hive olarak bilinen Ceyhun deltasını kapsar. Hârezm, Soğd’un batısında, Huttel ve Çağaniyan’ın güney doğusundadır. Bedehşan, her ne kadar sahilin sol kıyısına yakın, yani Ceyhun’un yukarı kıyısında ise de bu eyaletin bir parçası sayılır. Yukarı Seyhun sahilindeki Fergana ve Çaç (چاچ), Kuzey batı eyaletine ek olarak Aral Gölü bataklıklarından Seyhun nehri ağzına kadar uzanan diğer iki eyalet olarak bölgeye aittirler (Strange, 1873: 433-434). Tarihî coğrafya açısından Hârezm bölgesi, genel hatlarıyla Horasan’ın kuzeyinde,

⁵ Tolstov ve onun arkeolojik sonuçlarından yola çıkarak Bosworth’un değerlendirmelerine göre Hârezm bölgesi, eski dönemlerden itibaren çevresinde bulunan göçebe halklar tarafından yağma, talan ve istilalara maruz kalmıştır. İlk dönemlerde Massaget ve Saka’ların tazyikleri sonrasında Oğuz, Kıpçak ve sair Türk boylarının yayılım alanı olmuştur. Bosworth, 1986: 1061-1062.

Maveraünnehr'in batısında, Aral Gölü'nün güneyinde ve Mazenderan Gölü'nün (Hazar Denizi) doğusunda yer alır.

Hârezm'in tarihî sınırları Yakubî'de Tus bahsinde verilir. Ayrıca Belh ve Horasan bahsinde de Hârezm bölgesi hakkında bilgiler vardır. Yakubî, bölgenin Tus'dan altı menzil uzaklıkta olduğunu ve geniş bir bölgeyi kapsadığını ifade eder. Hârezm'in Belh nehrinin sonunda olduğunu ve Belh nehrinin⁶ suyunun oradan Deylem Nehri'ne aktığını belirtir (Yakubî, 1422: 93-94). Ortaçağ İslam coğrafyacılarının bir kısmının ayrı bir iklim olarak değerlendirdiği Hârezm, etrafı çöllerle kaplı geniş bir bölgedir. Kuzeybatısında Oğuz ülkesi ve güneydoğusunda Horasan ve Maveraünnehr vardır (İbn Havkal, 1938: 477; el-İstahrî, 1381: 168; el-İstahrî, 2015: 255; Ebu'l-Fidâ, 2017: 367). Makdîsî eserinde Hârezm bölgesinin coğrafyacıların bir kısmı tarafından Horasan ve bazıları tarafından da Maveraünnehr sınırları içerisinde gösterdiklerini söyleyerek, bu açıklamaların kısmen doğru olduğunu ifade eder (el-Makdîsî, 1411:284). Özellikle İstahrî, eserinde Hârezm bahsini Maveraünnehr bölümünde verse de bu bölgenin Horasan'dan ayrılmış bir iklim olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler (el-İstahrî, 2015: 254). Kazvinî, Hârezm bölgesinin de içinde bulunduğu *İklim-i Hamse* yani beşinci iklimi açıklarken doğu Türk vilayetlerinden geçerek, bilinen Türk bölgelerine yani Kaşgar, Fergana, Semerkant, Hârezm ve Hazar denizine kadar uzanıp, Derbend ve Berdea'yı aşarak Meyyâfârînkîn ve Ermeniyye sınırları olan Rum vilayetlerine kadar uzandığını bildirir (el-Kazvinî, 1373: 568).

Ceyhun nehrinin iki yakasında yayılan Hârezm bölgesi, etrafı Türkistan çölleri ile çevrili olup, kuzeyden Oğuz/Guzz ülkesi, doğudan Maveraünnehr, güney ve batı yönünden ise Horasan ile sınırdır. Hârezm gölü olarak coğrafyacılar tarafından adlandırılan Aral gölüne dökülen Ceyhun, iki tarafında oluşan imaret ve yerleşim ile Hârezm'in coğrafi yapısının şekillendiricisidir. Bu yönüyle Hârezm bölgesindeki şehir yapısında iki türlü oluşum ve gelişim süreci gözlenmektedir. İlki, Ceyhun ve kollarının şekillendirdiği *ırmak şehirleri* diye adlandırılan şehirler. Diğeri ise, orman ve yeşilin hâkim olduğu karasal bölgelerde yer alan bahçe şehirlerdir. Ancak temelde Hârezm'in büyük ve gelişmiş şehirleri ırmak etrafında yer alan şehirlerdi. Bu bağlamda Ceyhun'un doğusunda Kâs⁷ (Kârzemiyye / Kat / Şehrîstan), batısında ise Ürgenç

⁶ Araplar Türkistan'a Belh bölgesinden girip, Amuderya (Ceyhun) boyunca uzandıkları için Ceyhun yani Amuderya'ya aynı zamanda Belh Nehri demişlerdir.

⁷ Kaynaklarda şehrin ismi hakkında yukarıda da işaret edildiği üzere farklı adlandırmalar mevcuttur. *Kârzemiyye* ve *Şehrîstan* özellikle halkın burayı adlandırma biçimleridir. *Şehrîstan* adlandırması ortaçağda diğer bölgelerde de görülen yaygın bir adlandırmadır. Bu şehrin bugünkü adı ise *Şabbâz* (Şeyh Abbas Veli)'dir. el-Kazvinî, Nişabur ve Hârezm arasında bir başka Şehrîstan isimli bir şehirden bahsetmekte ve buranın kum çöllerinin arasında olduğunu, halkın sarık örme işinde ünlü olduğunu söylemektedir. Mukaddesî (2015): 49, 293; Strange, 2015: 539; İbn Fazlan, 1995: 29; el-Kazvinî, 1373, 468. Ayrıca tarihlerde Afrig'in buraya kurduğu bir saraya nispetle, "*Fir, el-Fir, Fil*" gibi isimlerde verilmiştir. Belâzurî'de bu şehrin yerini tespit ederek, el-Ahnef'in bölgeye yürüdüğü sırada, bölgenin merkezinin doğusunda olduğunu ve tamamı nehir tarafından sulanan verimli bir arazi olduğunu kaydetmektedir. A. Terenojkin şehrin ve kalenin yerini tespit etmiştir. Ayrıca İstahrî, burada bir kale olduğunu ve zamanla nehrin bu kaleyi harab ettiğini söyleyerek, şehir sakinlerinin nehirden korktuklarını ve kalenin arkasına bir şehir daha inşa ettiklerini ifade eder. Burada bir Mescidü'l-Cami, Hârezmşah'ın sarayı ve hapishanenin kale ile yan yana olduğu belirtilmektedir. el-İstahrî, 2015: 254; Terenojkin, 1940: 171-175; el-Belâzurî, 2002: 592,612. Bu şehir hakkında İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler hakkında ayrıca bkz. İbn Hurdadbih, 1889: 30; *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından*

(Gürgaňç/Cürcâniyye) şehri, tarihsel süreçte iki başkent olarak görülmektedir. Kâs şehri, batı bölümüne nazaran önceleri merkez olarak medeni bir bölgeydi. Ceyhun'un taşkınları neticesinde neredeyse tamamen harap olmuş olan Kas şehri, görünüşte ihtişamlı bir yapısı olmakla birlikte, özellikle şehri dolaşan kanal sistemi, oluşturduğu kirlilikle şehrin ihtişamına gölge düşürmekteydi. Şehrin bir cuma mescidi, yaklaşık bir mil uzunluğunda çarşısı, Hârezmşah'ın sarayı, kale ve hapishanesi mevcuttu. Kas şehri, X. Yy'dan sonra özellikle önemini kaybetmeye başladı ve merkez Hârezm'in batısına doğru kaydı. Aslında şehirde oluşan nehir taşkınları ki özellikle Kas'ın içinden iki kol halinde geçen Cerdur nehrinin yarattığı tahribatlar, önce şehrin daha içlere doğru taşınmasına daha sonrasında da tamamen tahrip olmasına sebep oldu (Mukaddesî (2015): 293; Strange (2015): 538-539; el-İstahri, 2015: 255; Ebü'l-Fidâ, 2017: 368). Hârezm'in doğu bölümünün diğer önemli şehirleri arasında Nukfağ (نوكفاغ), Erdehive (اردخيوه), Vayhan (وايخان), Gerdman (غردمان), Beratekin (براتگين), Kerder/Kürder (کردر) gibi şehirler yer alır. (Hasanzâde, 1392: 25).

Özellikle Ceyhun'un tahribatı ve değişen siyasi ve sosyal şartlar neticesinde batı bölümü canlanmaya ve merkez olmaya başladı. Hârezm bölgesinin merkezi şehrinin tarihi süreç içerisinde birçok kez değiştiği görülmektedir. Nitekim Kas şehri ilk başkent olmakla beraber daha sonra Ceyhun'un taşkınlıkları neticesinde şehir biraz daha iç kısımlara taşınır. Bu bölgenin de yine Ceyhun'un taşkınlıklarıyla tahrip olması ile Gürgaňç'a (köhne Ürgenç) daha sonra Ürgenç'e ve nihayetinde bugünkü Hive'ye taşınmıştır (Borciyan, 1391: 4). Ürgenç şehrinin tarihi kayıtlarda farklı isimlerle adlandırıldığı görülmektedir. İslami kaynaklarda, "Gürgaňç", "Cürcaniye", "Şehrî Horasan" ve "Hârezm" şeklinde adlandırılan bu şehre, bölgeye yakın Türkler tarafından da "Ürgenç" denilmiştir. Şehrin Çin kaynaklarında geçen isimleri ise, "Yugan", "Yü-lung-ghie-vh", "Urungechi", "U-li-ghien" şeklindedir (Ebuzer, 1379: 1149; Breschineider, 2013: 402).

İbn Fazlan'a göre Ürgenç ile Kas arasındaki mesafe elli fersaktır (İbn Fazlan, 1995: 30). Batı bölümünün yerleşim açısından zengin bir bölge olması hasebiyle, doğu bölümüne nazaran daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Nispeten iki menzillik bir mesafeyle İslam coğrafyacıları açısından değerlendirilen doğu bölgesine nazaran batı bölgesi, beş-altı menzil genişliğinde bir alana tekabül etmektedir. Bu bölgede bulunan başlıca önemli şehirler: Hâzaresb (هزاراسب), Hive (خيوه), Zemaşşar (زمخشش), Gürgaňç (گرجانچ), Dergan (درغان), Sodur (سدور), Kordor/Kerder (کردر), Enhas (انحاس), Tahiriyye (طاهريه), Cigerbend/Çakırbend (جگربند)'dir. Ceyhun nehrinin her iki tarafına uzanan bu şehirler, Ceyhun'dan ayrılan kollar tarafından belirlenmiş bir coğrafi yapı gösterir. Hârezm'in ilk sınırı Tahiriyye'den başlar ve bu dar bölge Hâzaresb'e kadar pek mamur değildir. Hâzaresb, bölgenin en önemli şehirlerinden biridir ve İstahri'ye göre Ürgenç ile mesafesi iki fersaktır. Hâzaresb'de üzerinde gemilerin geçtiği Hâzaresb nehri bulunur. Nehirler üzerinden ulaşımın sağlanması bölgede birçok geçidin ve köprülerin olduğunu da gösterir. Üzerinden taşımacılık yapılan ve kanallarla sularının kullanıldığı başlıca

nehirler şunlardır; Kâvehuvâreh, Kerderân Havâş, Hive, Medâr, Vedâk, Beveh, Esnâ, Kerder vs.(İbn Havkal, 2014: 361-364; el-İstahrî, 2015: 256-257; Mukaddesî (2015): 299-301; el- Kazvinî, 1373; 604; Hasanzâde, 1392: 25).

Şehir yapılanması, görüldüğü üzere özellikle Ceyhun nehrinin vermiş olduğu avantajlar ile şekillenmekteydi. Nitekim Hârezm'in insan unsurunun suya bağlı bir yerleşim gösterdiği ve bu doğrultuda faaliyetlerini geliştirdiğini belirtmek coğrafi kimliğine paralel bir durum arz etmekteydi. Ceyhun nehrinin bölgeyi şekillendirmesi, ilerde de görüleceği gibi Tolstov'un Nil nehrinin Mısır'a yaptığı etkiye benzetmesi, Hârezm'in şehir yapılanmasının şekillenmesinde de açıkça görülmektedir.

Hârezm Bölgesinin Sosyo-Ekonomik Durumu

Hârezm bölgesinin ticari ve ekonomik yapısını incelemek, onun tarihsel sürecinin de daha iyi anlaşılması açısından büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu bağlamda hem siyasi tarihin açıklayıcı bir unsuru olarak ekonomik durumun, hem de bölgenin coğrafi yapısının getirdiği avantajla ekonomik ve siyasi durumun anlaşılması tarihi değerlendirme açısından önemli bir noktayı ihtiva eder. Hârezm bölgesinin ekonomik durumu incelendiği vakit belli başlı faktörlerin iktisadi yapıyı belirlediği görülmektedir. Bu noktada en önemli belirleyici unsurlar sırasıyla ticaret, hayvancılık, tarım ve sanayidir. Nitekim ticari faaliyetin en belirgin unsur olması onun coğrafi yapısına bağlı iken, sanayinin az olan etkisi de yine bu duruma bağlıdır.

Ekonomik faaliyetin temelinde yer alan ticaret, Hârezm bölgesinin ortaçağ dönemi aktif bir şekilde kullanılan yol güzergâhlarına olan yakınlığı ile orantılı bir durumdu. Bu bağlamda bölgenin Türkistan, Maveraünnehir, Horasan ve Hazar bölgesine olan yakınlığı ve ticari yollar üzerinde bir bağlantı noktası konumunda olması, bu durumun açıklayıcı unsurdur. Hârezm bölgesinin hemen hemen her noktasında ticari faaliyetin gözlemlenmesine rağmen özellikle yol güzergâhlarının merkez konumunda başlangıçta Kas, daha sonrasında ise Ürgenç gelmektedir. Bu noktada Hârezm'de, Merv-Ürgenç, Nişabur/Bestam-Ürgenç, Buhara-Ürgenç ve Buhara-Kas, Hazar bölgesine bağlayan İtil-Ürgenç, Türkistan'ı Hârezm'e bağlayan deri yolu gibi istikametler en önemli yollar olarak sayılabilir. Karayolu haricinde ticaretin gelişimindeki diğer bir taşımacılık faktörü ise Ceyhun nehrinin sağlamış olduğu olanaklar idi. Ceyhun nehrinden ayrılan kollarla oluşan ırmaklar, yazın gemilerle, kışın ise üzerlerinin donması sonucu kızaklarla taşımacılık noktasında büyük avantajlar sağlamakta idi. Ceyhun ve kollarının beş karış derinlikte ki bazalarına göre on yedi karış, buz tuttuğu, bu buz üzerinden inek sürülerinin dahi geçtiği ve Hârezmlilerin kışın buz kuyuları açıp buralardan su çektikleri bilinmektedir. Gevhare, Hezaresb, Kerder, Enhaz ve Hive ırmakları bunlar arasında en önemlileridir (el-Kazvinî, 1373: 605; Hasanzâde, 1392: 26-27).

Hârezm bölgesinin ticari faaliyeti doğal olarak siyasi ve sosyal huzur ile doğrudan orantılı olmakla birlikte, ortaçağın yol güzergâhlarının tercih edilmesinde de güvenlik ve pazar unsurlarının siyasi ve ekonomik yönden temini önemliydi. Hârezm'de ticareti belirleyen ve genel olarak tacir sınıfını oluşturan unsurlar arasında Hârezmliler haricinde Soğdlular, Türkler, Hazarlar, ve Horasanlılar öncelikli olarak rol oynamaktaydı. Hârezmlilerin ticari faaliyetleri ise siyasi koşullara da bağlı olmakla birlikte dönem dönem Soğdlular mesabesine ulaşmaktaydı. Nitekim Soğdlular, 8. Yy'dan

başlamak üzere Hârezm'de uluslararası ticaretin belirleyici unsuru idiler. Çin kaynaklarında Hârezm'in ticari yapısından bahsedilirken özellikle Soğd'lu tacirlerin faaliyetlerinin yanı sıra Hârezmli tüccarlarında mühim bir ticari faaliyetin içerisinde olduğu görülür. Xin Tang Shu, Hârezmli tacirlerin öküz arabalarıyla yaptığı ticarettten bahsederek, onların Çin sarayına siyah tuz ticaretini yaptıklarını belirtmektedir (Vaissière, 2005: 256-257).

Ticari faaliyet sahası olarak Hârezm'in doğu ve batı arasında bir geçiş güzergâhı üzerinde yer alması, onun her iki yönden de gelip giden mamullerin sergilendiği pazarlara sahip olmasına neden olmuştu. Ticaret alanı olmasına ek olarak kendi üretim mallarıyla da sanayisi gelişim göstermekteydi. En önemli üretim kaynaklarından birisi ipek kumaş endüstrisi idi. Hem Çin'den Hârezm ve Maverâünnehir'e gelen hem de Hârezm'de üretilen ipek böceği ile bölgede bu ürüne dayalı sanayi, insanların geçim kaynaklarından birisiydi. İpek üretiminin yanında önemli ölçüde üretilen diğer bir ürün ise yünlü kumaş ve pamuklu elbiseler, keçe, yatak örtüleri, çarşaf lar idi. Bunların hem üretimi hem de Oğuz ve Kıpçak bölgelerinden gelen yünün işletilerek ticari faaliyete katkısı, oldukça mühim bir miktara tekabül etmekteydi. Tabii bölgede özellikle Ürgenç, Beratekin, Kerder ve Kas'ta yetiştirilen küçükbaş hayvancılık, yün ve kumaş sanayisi ile birlikte, peynir, lor üretimi gibi süt ürünlerinin üretimiyle de ekonomiye büyük katkı sağlamaktaydı. Ayrıca post ve deri üretiminde başta Kerder olmak üzere Hârezm'in birçok şehrinde üretilen ürünler, oldukça rağbet görmekteydi. Dericilikte ise su tulumu, gemi duvarları için kaplama ve elbise gibi alanlarda üretim yapılmaktaydı. Keçi, inek, at, yaban eşeği ve deve gibi hayvanların postları, bilhassa manto ve ceket gibi elbise yapımında tilki, tavşan, sincap, kunduz, vaşak, samur ve kakım gibi hayvanların da post ve kürkleri, deri sanayisinin ve ticaretin önemli unsurlarıydı. Lüks yaşam için kürk üretimi, özellikle iç piyasa için varlığını sürdürmekteydi. Bu ürünler Hazar, Bulgar, Rus ve Karadeniz sahillerine satışları bol miktarda gerçekleştirilen ticari mallardı (Mukaddesî, 2015: 334-336; İbn Havkal, 2014: 363-364; Hudûdu'l-Âlem 2008: 78; Strange, 2015: 553-554; Hasanzâde, 1392: 28-30;

Doğal mamullerden üretilen ve Mukaddesî'de oldukça tafsilatıyla verilen diğer ürünler ise şunlardı: Bal mumu, ok, külâh, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kehribar, kaymak, bal, fıstık, sert kabuklu yemişler, Bektaşî üzümü, susam, ünlü Hârezm şahinleri, kılıç, göğüs zırhları, halı, battaniye, bişkiş denilen brokar, türban, göğüslük, kilit, arenc denilen özel bir giysi, yay, kımız, oyma kayık gibi daha birçok ürün Hârezm sanayisinde ev pazarlarında yer almaktaydı (Mukaddesî, 2015: 334-335; Strange, 2015: 553-554)

İslam dünyasının önemli ticari faaliyetlerinden diğeri de köle ticareti idi. Ortaçağda kölelik müessesesi ve köle ticaretinin ekonomik yönü muasır ve muahhar kaynaklar tarafından bahse konu edilmiştir. Maverâünnehir'de Buhara, Semerkant ünlü köle pazarlarına sahipti. Ayrıca Teraz, Bedehşan ve Hârezm bu pazarlara sahip diğer önemli yerlerdi. Siyasi ve sosyal koşullara bağlı olmak kaydıyla köle ticaretinde Yunan, Rus, Sakalibe, Alan ve özellikle de kendi aralarındaki çekişmelerden dolayı Türk köleler, önemli miktarı teşkil etmekteydi. Hatta Hârezm'de Anuştegin idaresinden uzun zaman

öncesinde Türk kölelerin mahallelerinden bahsedilmekteydi. Hârezm'deki Türk unsuru için özgür ve köle Türkler⁸ olarak sınıflama dahi yapılmaktaydı. Vergi açısından da köle geliri önemli bir katkı sağlamaktaydı. Mukaddesî, Hârezm'de köleler için konulan vergilerin ağır olduğunu, hiç kimsenin yerel yöneticinin izni olmadan köle ticareti yapamayacağını ve erkek köleler için 70-100 dirhem kadın köleler için ise 20-30 dirhem arası vergi alındığını aktarmaktadır (Mukaddesî, 2015: 292; İstahri, 2015: 258; İbn Havkal, 2014: 363-364; Strange, 2015:554; Hasanzâde, 1392: 28-30). Bu durumun da doğal olarak Hârezm'de köle ticaretinin ekonomiye olan etkisini ortaya koymakta ve bu pazarların devamlılığını sağlamaktaydı.

Hârezm bölgesinde tarım, ticaretten sonra gelen en önemli geçim kaynağıydı. Tarım arazisi, özellikle Ceyhun nehri ırmağı boyunca sulanabilen yerlerde uzanmakla birlikte, kıyı bölgeleri haricinde de tahıl üretimi yapılmaktaydı. Bilhassa bahçecilik, şehir içinde evlere yakın olarak yapılmaktaydı. Hârezm'in üzüm yetiştiriciliği hakkında birçok İslam coğrafyacısı bilgi vermektedir. Ayrıca meyve üretimi ki bilhassa meşhur Hârezm kavunu da sadece iç pazar için değil artı ürün olarak yakın bölgelere satılabilecek kadar üretilmekteydi.⁹ Yine bu minvalde ticaret bahsinde değinildiği üzere dut ağacı ve buna bağlı olarak ipek böceği yetiştiriciliği de yaygındı (Mukaddesî, 2015: 291; İbn Battûta, 2010: I, 522; Özdal, 2016: 408). Tarım faaliyetleri arasında ikinci sırada sayılabilecek ürün ise pamuk yetiştiriciliği idi ve pamuğa bağlı sanayi, yine bölgenin önemli geçim kaynakları arasındaydı. Ürgenç başta olmak üzere koyun yetiştiriciliği yaygındı ve buna bağlı olarak süt ürünleri imalatı da yapılmaktaydı. Ayrıca büyük baş hayvancılık ve balıkçılık tarımsal üretim için önemli faaliyetlerdi (Mukaddesî, 2015: 293,295; Strange, 2015: 553; Hasanzâde, 1392: 28).

Hârezm'in sosyal hayatı, bölgenin coğrafi yapısıyla yakından alakalı olmakla birlikte, kendine has bir yaşam tarzı oluşturmuştu. Ekonomik açıdan refah düzeyinin yüksek olduğu şehirlerin fazlalığı, mimari açıdan gelişime sebep olmuş ve Bizans, Sicistan ve Kâzerun mimarisinde yapılar inşa edilmiştir. Birbirleriyle bağlantılı nizami evler ve bahçeler, çiftlikler ve ağaçlık bölgelerin ırmak kenarlarında yerleşimi, bolca yaygındı. Hârezm halkının bir bölümü, akıllı, ilim sahibi, kabiliyetli ve İslam hukuk ve kaidelerini bilen, misafirperver ve iyi savaşçı kişiler olarak tasvir edilmektedir. Ortaçağ ilim

⁸ Hârezm bölgesindeki Türk köleler hakkında Kazvinî'de ilginç bir vakia anlatılır. Bu olaya göre, Hârezm'den hareket eden büyük bir kafil bolca Türk köle olarak yola çıkar. Ancak bir süre sonra Türk gulamlar, kendi aralarında birleşerek kervancıları esir alırlar. Tacirler kendilerine ne yapacaklarını sorduklarında onları öldürüp mallarını satacaklarını söylerler. Tacirler, mallarının satışı noktasında kölelerin bunu yapamayacaklarını, kimsenin onlardan mal satın almayacağını, bu yüzden kendilerini serbest bırakmak kaydıyla malları satın parayı onlara verebilecekleri noktasında bir anlaşma yapmayı teklif ederler ve Türk köleler, bu anlaşmayı kabul ederler. Malların pazara götürüldüğü sırada bu tacirler Hârezm hükümdarına haber göndererek, durumu iletirler. Hârezm hükümdarı ki eserde kim olduğu yazılmamıştır, bir baskınla bu gulamları bozguna uğratar ve bu olaydan sonra bir hüküm ilan ederek artık Hârezm'de hiçbir tacirin Türk köle alım satım yapmayacağını duyurur (el-Kazvinî, 1373: 592-593).

⁹ Hârezm'in kavununun ününden bahsederken onun saklanması ve yetiştirilmesi hususunda Kazvinî, bu kavunun Hârezm'in etrafında yer alan çölde yetişen غاز شتر / şotor ğaz diye adlandırılan bir tür deve dikeninin içine kavun tohumu saklanarak üretildiğini ifade etmektedir. Şotor ğaz özellikle Horasan bölgesinde de ترنجبین terencebin olarak isimlendirilen bir ilaç yapımında da kullanılan Hârezm bölgesine bir bitki türüdür (el-Kazvinî, 1373: 599).

müessesleri içerisinde Hârezmlî öğrencilerin meşhur olduğuna vurgu yapmak için kaynaklarda, “ilmi çevrelerde Hârezmlî bir öğrencisi olamayan hocaların olmadığı görülür” denmektedir. Hatta Kazvinî, Hârezm halkının bilgi seviyesine atfen Fahreddin Razi’nin bir gün avama yapmış olduğu ilmi bir sohbetinde camide bulunanların hepsinin kelimine vakıf olmalarına vurgu yaparak, halkın bilgi seviyesini belirtmeye çalışmıştır. Hârezm’in normal halkının kötü özelliklerinden bahsedilirken de özellikle nezaket ve espriden uzak olmalarına, obur ve kaba olmalarına vurgu yapılmıştır. Giyim tarzı olarak Hârezm bölgesinin soğuk olması, onların yünlü elbiseleri tercihlerine sebep olduğu gibi, gömlek ve eğri takılmış kalanüvise külahları meşhurdur (Mukaddesî, 2015: 291; İbn Havkal, 2014: 363-364; el-Kazvinî, 1373: 445,603).

Hârezm Bölgesinin Tarihsel Kimliğinin Oluşumu

Bîrûnî’ye göre, Hârezmliler bu bölgeye Selevk takviminden 980 yıl önce gelmişlerdir. Bîrûnî’nin bir Hârezmlî olarak yaptığı tarihlendirmede, Afrig hanedanlığının İskender’den 616 yıl sonra kurulduğunu ifade eder. Efsanevî dönemlerde buranın Siyâvûş’un memleketi olduğu iddia edilmektedir. Afrig, sarayını el-Fir’in¹⁰ arkasına kurar ve halk da Afrig’in sarayını yapmasını, tarihlendirmenin başlangıcı olarak kabul eder (el-Bîrûnî, 1879: 41-42; Esin, 1997: 52). Bu tarihlendirmeye dayanarak Hârezmliler kendilerini, Ceyhun havzasında bu dönemdeki kültür mirasının takipçileri olarak görmüşlerdir. Ancak bu bilginin doğruluğu noktasında başka hiçbir kaynak böyle bir bilgi vermemektedir (Togan, 1997: 241). Hârezmlilerin tarihsel sürecini, özellikle tarihî kayıtların yoksun olduğu dönemde, yani Afrig öncesinde takip etmek oldukça zordur. Hârezm bölgesinin tarihsel sürecini Barthold, dört kısma ayırmaktadır. Bu taksimat, İlk dönem, Afrig-oğulları ve öncesi; ikinci dönem, 995-1017 tarihleri arası Me’muniler, üçüncü dönem, Gazneli Devleti’nin bölgeye hâkimiyeti ve Altuntaşlar idaresi ve son dönem olarak da Anuşteginogulları dönemi, yani Hârezmşâhlar Devleti dönemidir. (Barthold, 1997: 264).

Arkeolojik kalıntılar doğrultusunda Hârezm bölgesinin tarihlendirilmesine ışık tutan Tolstov, bu bölgenin M.Ö IV. bine tarihlenen Geç Neolitik Kelteminar kültürünün karakteristik özelliğini gösterdiğini söyler. Hârezm bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda beslenme biçiminde su ürünlerinin ön planda olduğu görülür. Balık, öncelikli besin kaynağı olmakla birlikte, su kuşları kemiklerine de rastlanmaktadır. Avcılığa çok önem veren Hârezmliler, araç gereç yapımında taş ve kemikten çok çakmaktaşı kullanmışlardır. Yiyecekler, topraktan yapılmış sağlam altı sivri kaplarda pişirilmiştir. Bu kaplarda geometrik bezemeler mevcuttur. Hârezm bölgesindeki Kelteminar kültürüne ait yerleşim yerlerinde geniş aile tipi yaşam tarzı göze

¹⁰ El-Fir- Fil; Bîrûnî’nin aktardığı rivayetlere göre, bu kale Nuh’un oğlu Sam tarafından yapılmıştır. Ayrıca Dahhak’ın Venüs yıldızı adına bu kaleyi kurdurduğu da rivayet edilmektedir. El-Fir, Ceyhun nehrinin sularının aşındırmasıyla yıkılmıştır. El-Bîrûnî, Ebû Reyhan, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011, 77. Hamdullah Mustevfî, şimdilerde Hârezm başkenti olarak bilinen “Urgenç”in eskiden Fir olarak bilindiği ve daha sonra “Mansûrah” olarak adlandırıldığını ve nihayetinde Urgenç’e dönüştüğünü ifade eder. Mustevfî’nin beşinci iklim yerleştiği Hârezm’in başkentinin Hazaresb, Dargan, Kaş, ArdaşuSmithan, Safardaz, Nuzvar, Karduranşah adında kasabaları vardır. Hamdullah Mustevfî, *Nuzhat-al-Qulub*, (Çev. Guy Le Strange), E.J. Brill, London 1919, 251.

çarpmaktadır. Evin içinde sönmeden yanan ateş, ev yaşamının merkez noktası olup, geniş ailenin ev yaşamı, örf, adet ve gelenekleri, bu bölümde görülmektedir (Tolstov, 1984: 15,20). Kelteminar kültürü izleri, Ceyhun nehrinin suladığı bölgede sulama kanalları ile geniş bir deltadır. Çevresi bozkır ve çöllerle çevrilen Hârezm deltası, Ceyhun'un bölgedeki önemine binaen Nil nehrinin Mezopotamya'daki rolüne benzetilmektedir (Tolstov, 1984; Bosworth, 1986, 1060). Kelteminar kültürünün karakteristik özelliği de işte bu nehrin bölgeye yaptığı bir diğer etkidir.

Hârezm bölgesi ve burada yaşayan halklar adına ilk tarihî kayda Herodot işaret etmektedir. Etrafları dağlarla çevrili olan bir ova olarak tarif ettiği Hârezmlilerin Hyrkania'lıların, Parthia'lıların, Sarangia'lı ve Thamanae'lilerin komşusu olduğunu ifade eder. Çevresini saran bu dağlardan Akas¹¹ adında bir ırmağın çıktığını ve bu sayılan halkların ülkelerini suladığını söyleyen Herodot, Ahmenidlerden önceki dönem hakkında bilgi verir. Daha sonra Ahamenidlerin suyun önünü keserek bu ülkelerden suyun kullanımı karşılığında ücret aldığını belirtir (Herodotos, 1973: 212-213). Bu bilgiyle Hârezm'de eski zamanlardan itibaren sulama kanalları açıp tarımla uğraşan bir medeniyetin mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır (Togan, 1997: 241). Ziraatın bölge için önemi bu bilgilerle ortaya çıkarken, aynı zamanda bölgeye İranlıların hâkim olduğu görülmektedir. Ayrıca Hekataios, Hârezm bölgesi hakkında kısa bilgiler verir ve hatta Herodot'un bu bölge hakkındaki bilgileri, Hekataios'dan aldığı da iddia edilir. Hekataios, Hârezmlilerin Parth ülkesinin doğusunda oturduklarını, dağlar ve ovalarla kaplı olan bu ülkenin dağlarında kendiliğinden yetişen ılgın ağaçlarının olduğunu söyler (Felix., 1923: 191-192; Sina, 2009: 155-156; Togan, 1951: 11).

Bölgede izlenen ilk yerel hanedanlık olan Afrig-oğulları, sağ Hârezm denilen Ceyhun'un doğusundaki Kas şehrinde, hanedanın kurucusu Afrig tarihiyle başlamaktadır. III. yüzyıldan itibaren takip edilen Afrig-oğulları hanedanlığı, Arapların 717'de ülkeyi fethetmelerine kadar bağımsız bir şekilde Hârezm'i yönetmişlerdir. Bîrûnî, Kuteybe b. Müslim'in burayı ikinci kez fethinden bahseder ve Askacamuk'u "*Şah*" ünvanıyla tayin ettiğini söyler (el-Bîrûnî, 2011: 79-80; Togan, 1951: 11). Afrig-oğulları döneminde Hârezm, Araplar tarafından fethedilmiştir. Arapların Hârezm'e yaptıkları ilk seferin tarihi hakkında malumatlar karışıktır. Belâzurî, 52/651 tarihinde el-Ahnef'in bölgeye yaptığı bir seferden bahseder. Ancak seferin neticesinde dikkate değer bir durum görülmemektedir (el-Belâzurî, 2002: 592). Halife Osman b. Affan'ın oğlu Sa'id'in Horasan valiliği döneminde Semerkant'ın fethi münasebetiyle bölgede fetih hareketlerinin başladığı görülmektedir. Bu doğrultuda 61/681 tarihinde Hârezm'e tekrar bir sefer düzenlendiği ve bölgenin Selm b. Ziyâd tarafından haraca bağlandığı rivayet edilmektedir (el-Belâzurî, 2002: 600; Kurat, 1948: 393). Daha sonra Haccac b. Yusuf'un ısrarlı teşvikiyle Horasan valisi Yezid b. Mühelleb döneminde Hârezm'e bir sefer düzenlendi ve Hilafet ordusu ağır kayıplar vermesine rağmen, bolca ganimet elde etti.¹² Ancak Hârezm'in fethi Horasan valisi Kuteybe b. Müslim döneminde yapıldı. 86/705

¹¹ Latince "Axnç" Amu-Derya, Ceyhun.

¹² Belâzurî, Yezid b. Mühelleb'in bu sefer sırasında Hârezm'den çok sayıda esir aldığını ve bu esirlerin elbiselerini kendi askerlerine giydirdiği için tüm esirlerin soğuktan donarak öldüğünü nakleder. Belâzurî, 607.

yılında Horasan valiliğine görevlendirilen Kutrybe b. Müslim, Maveraünnehr’de fetih hareketlerine başladığı sırada, Hârezm’de hâkimiyet süren Hârezmşah Cangan ile kardeşi arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Hârezmşah’ın kardeşi Hurzad, Kuteybe b. Müslim ile anlaşarak kardeşinin hâkimiyetine son vermeye çalıştı. Gelişen olaylar neticesinde Hârezm, tahminen 93/713 yılında Kuteybe b. Müslim tarafından fethedildi. Hârezm’in başkenti el-Fir Arapların yağmasına uğradı ve çok sayıda insan öldürüldü.¹³ Nihayetinde bundan sonra Hârezm bölgesi de İslam hâkimiyeti altına girdi.

Hârezm’in sol tarafının, yani Gürgenç’in İbn Fazlan’ın seyahatnamesine göre, Afrig-oğulları hanedanından Hârezmşah Muhammed b. Irak’ın valiliğinde olup, hudut birliklerinin Samani Devleti’nin elinde olduğu görülmektedir (İbn Fazlan, 1995: 29). Kas merkezli ve 977-995 tarihleri arasında hüküm süren Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Iraq’ın soyu hakkında muhtelif malumat ve belirsizlikler vardır. Fakat bölgenin Samaniler aracılığıyla Memuniler idaresine geçtiği süreçte, Banu Iraq/Araq’ın hâkimiyeti onun bastırıldığı paralardan ortaya çıkmaktadır (Federov, 2000: 71-75). Bu gelişmekte olan bölgeyi bir müddet sonra Samaniler idarelerine almış ve Ebu’l-Abbâs Me’mun bin Muhammed buraya vali tayin edilmiştir. 995 yılında başlayan bu valilik, zamanla güçlenmiş ve Afrig-oğulları idaresindeki Kas şehrini de tabiiyetine almıştır (Nazim, 1931: 56; Togan, 1951: 17). Böylece birleşen Hârezm bölgesi, bu tarihten itibaren tek bir idare altına girmiştir (996). 1017 yılına kadar devam eden Me’muniler dönemi, bu tarihten itibaren Gazneli hâkimiyetine girmiş ve bu hâkimiyet sonrası Altuntaş ve oğullarının Hârezmşahlığı dönemi başlamıştır. Gazneli dönemi tarihçilerinden Beyhakî’nin eserinde bu bölgeye ve bu tarihî döneme ait verdiği kayıtlar, *Zikr-i Hârezm* veya *Tarif-i Velayet-i Hârezm* bölümünde ele alınmaktadır. Beyhakî, eserinde yer alan Hârezm ile ilgili bölümü, Bîrûnî’nin eserinden naklettiğini söylemekte ve Bîrûnî’ye nispetle onun manasız ve asılsız hiçbir şeyi yazmayacağını belirterek, bu bölgenin ve tarihî olaylarının ehemmiyetini vurgulamaktadır.¹⁴ Beyhakî, bu bölümü yazma sebebinin bölgenin tarihî sürecini Bîrûnî’den aktardıklarına ek olarak tamamlamak, Me’emuniler’in nasıl zelim olduğunu, Gazneli Mahmud’un bölgeyi ele geçirişini ve Altuntaş’ın oraya vali oluşunu ve oğlu Harun’un bağımsızlık macerasını anlatmak olduğunu ifade eder (Beyhakî, 1384: 906).

¹³ Hârezm’in Kuteybe b. Müslim tarafından fethi ile alakalı karışık malumatlar mevcuttur. Bölgenin nasıl fethedildiği ve bölgede meydana gelen olaylar ve bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, 612-615; Taberî, Ebû Câfer Muhammed bin Cerir’üt, *Tarih-i Taberî*, trc. M. Faruk Gürtenca, Sağlık Yayınları, İstanbul (tsz), 256-258; İbn Â’sâm el-Küfî, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fütuh*, thk. Ali Şiri, Dâr el-enzvâ’î, Beyrut 1411, VII, 155; İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed, *Tarihî İbn Haldun*, trc. Abdul Muhammed Ayetî, Müesseseyî Mutâlaat-ı ve Tehkikat-ı Ferhengî, Tahran 1363, c. 2, 106-107; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim’in Hârezm ve Semerkand’ı Zaptı”, 396-400; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, 143-149; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968, 49; İsmail Hasanzâde, “Tehlilî İntikâd-i Revayethâyî Fethî Hârez”, *Mutâlât-ı Tarihî İslam*, sayı: 18, Tahran 1390, 9-32; Cevad Heravî, “Muluk-î Hârezm (Afrigi) ez Ağaz ta Zuhurî Sâmaniyan”, 167-177; Ferruhî Sistânî, “Feth-i Hârezm”, *Aryânâ*, sayı: 2, 1321, 50-53.

¹⁴ Bîrûnî’nin el- Musâmeretü fî Ahbârî Hârizm isimli eseri Hârezm tarihini ve yaşadığı döneme ilişkin olayları içeren eseri olup günümüzde mevcut değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Beyhaki, bu eserin bazı bölümlerini nakletmiştir.

Netice

Hârezm ismi, tarihsel kaynaklarda muhtelif anlamlarda karşılık bularak oluşmuş bir isimlendirmedir. Nitekim bu ismin ehemmiyeti, Türk siyasi hayatını ve bir hanedanlığın ismini de teşkil ettiği için tarihsel bir değerlendirmenin konusu olmayı hak etmektedir. Bu doğrultuda yapılan çalışma neticesinde iki kelimenin birleşimi olarak değerlendirme dil açısından da uygun görünmektedir. *Har*'ın sıfat olarak işlevi ve *rezm* ile söyleniş şekli süreç içerisinde kaynaşan genel bir isimlendirme haline dönüştüğü ortay çıkmaktadır. Netice itibarıyla de bölgenin tarihi seyrine bakıldığı zaman, coğrafi yapı- isim ve siyasal yönetim üçlemesinde coğrafi unsur, belirleyici bir faktör olarak görülmektedir.

Horasan ve Maveraünnehr'den ayrı bir iklim olarak İslam coğrafyacılarının eserlerinde bahsedilen Hârezm'de kendine ait sosyal ve kültürel bir yapı oluşmuştur. Bîrûnî'nin de değindiği üzere Hârezmlilerin Soğd, İran ve Araplar'dan ayrılan farklılıkları mevcuttur ve bu kültürel gelişim, aynı zamanda siyasî yapıyı da tarihî süreç içerisinde belirlemiştir. Böyle bir bölgenin hâkimiyet tarzı, mutlak bir iktidarın baskıcı yapısının tutunamadığını göstermekle birlikte, burada hüküm süren valilerle yerli halkın zaman içerisinde birbirlerine olan tutumu sayesinde kısmen özgür bir siyasal hâkimiyet sergilendiği gözlenmiştir. Ceyhun nehrinin geçişi engelleyen konumu ve su yollarının doğal bir barikat oluşu, istilâlar karşısında bölgenin askeri açıdan müdafaasında da coğrafi yapının sağlamış olduğu büyük avantajlar olmuştur.

Ayrıca Hârezm bölgesinin tarihî ticaret yolları üzerinde olması, bu bölgenin en önemli özelliklerinden biridir. Hârezm, Arabistan'dan gelen Ön Asya ticaret yolu, Hindistan güzergâhından Hint Baharat yolu ve Çin'den gelen Kuzey Ticaret yollarının kesişim noktasında bulunmaktaydı. Nitekim bu ticaret güzergâhı üzerinde olan Hârezm, açık bir pazar konumundaydı. Bu yönüyle Hârezm şehirleri zaman içerisinde zenginleşmiş burjuvazinin ikamet yeri idi. Ticari hayatın canlılığı ile Hârezm şehirleri gelişmiş, mamur ve müreffeh bölgelerdi. Bu coğrafi ve sosyal unsurlar doğrultusunda değerlendirildiğinde Hârezm'in hemen hemen her dönemdeki idari yapısının şekillenme tarzı, daha iyi anlaşılabilir. Nitekim Afrig-oğulları, Me'muniler, Altuntaşlar ve Hârezmşâh Devleti, hep bir valinin güçlenmesi ve bir güç olarak ortaya çıkması neticesiyle kurulmuş siyasî yapılarıdır.

Kaynakça

- Alan, H. (2007), *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Barthold, V.V. (1965), *Raboti po İstoricheskiy Geografii*, Moskova.
- Barthold, V. V. (1372), *Težkire-yi Coğrâfyâ-yi Târihi-yi İrân*, (trc. Hamza Serdâdver), Tahran.
- Barthold, V.V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, TTK.
- Barthold, V.V. (2010), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yay.
- Barthold, V.V. (2006), *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Ankara, TTK.
- Barthold, W. "Harizmşah", *İ.A.*, 5/1, MEB.
- Borciyan, H. (1391), "Nakd ve Berresi Kitab: Payitaht-ı Evveli Hârezm", *Kitab-ı Mahî Ülum ve Fünun*, (2/60), Fer verdin, 3-5.
- Baydemir, H. (2011), *Özbek Efsaneleri*, Erzurum, Fenomen Yayıncılık.
- Beyhakî, Hâce Ebu el-Fazl Muhammed bin Hüseyin Debir (1384), *Tarih-i Beyhak*, tash. Ali Ekber Feyyaz, Tahran.
- Bosworth, C.E. (1986), "Khwarazm", *EI²*, IV. E.J. Brill.
- Breschineider, E. (2013), "Moğol İmparatorluğu Devri" Çin Kaynakların Göre Türkistan Şehirleri, (Çev. Kürşat Yıldırım), Ötüken, İstanbul.
- Dekhoda, A. E. (1347), *Loghatname*, XXI, Tahran, Danışğah-ı Tahran.
- Ebü'l-Fidâ (2017), *Ebü'l-Fidâ Coğrafiyası (Takvimü'l-Buldan)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ebuzer, İ.T., (1379), "Şehr-i Ürgenç ve Asâr-ı Tarihi An", *Mütalat-ı Asya-yı Merkezi ve Kafkas*, (31), Tahran, 113-126.
- el-Belâzurî (2002), *Fütühu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- el-Bîrûnî, Ebü Reyhan (1879), *The Chnoroology of Ancient Nations*, (Çev. C. Edward Sachau), London.
- el-Bîrûnî, Ebü Reyhan (2011), *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları.
- el-İstahrî, Ebi İshak İbrahim bin Muhammed el-Fars (1381), *el-Mesalik ve'l Memalik*, (Nşr. Muhammed Cabir), Kahire.
- el-İstahrî, Ebi İshak İbrahim bin Muhammed el-Fars (2015), *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, Ayışığı Kitapları.
- el-Kazvinî, Zekerriyya b. Muhammed b. Mahmud (1373), *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l- 'ibâd*, c.1, Tahran, Emir-i Kebir.
- el-Makdisî, Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed (1411), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, I, Kahire, Mekteb Metbulî.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed (2015), *İslam Coğrafiyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul, Selenge Yayınları.
- el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah (2014), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr*, İstanbul, Selenge Yayınları.
- Esin, E. (1997), *Türkistan Seyahatnamesi*, Ankara, TTK.

- Étienne De La Vaissière (2005), *Sogdian Traders*, (Çev. James Ward), Leiden-Boston, Brill.
- Fedorov Michael, (2000), "The Khwarazmahahs of the Banū 'Irâq (Fourth/Tenth Century)", *Iran*, Sayı: 38, Taylor & Francis, Ltd., 71-75.
- Felix, J. (1923), "Hekataios von Milet (Testimonia)" Edt: Felix Jacoby, Berlin, *Die Fragmente der Griechischen Historiker Part I-III*.
- G. Le Strange (1873), *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Aisa from the Muslim Conquest to the Time of Timur)*, Newyork.
- G. Le Strange (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, İstanbul, Yeditepe.
- Galima, M.- Corayeff M. (2001), *Turan'ın Alp Kızları*, İstanbul, Şa-To Yayınları.
- Hândmir, Gıyâs'el-din bin Hemam el-din (1380), *Târih-i Habibü's Siyer Fi Ehbârü Efrâdi Beşer*, (Nşr., Celaleddin Hemayî), I, Tahran, İntişârât-ı Hayyâm.
- Hasanov, H. (1965), *Orta Asiya Cay Namleri Tarihiden*, Taşkent, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Hasanzâde, İsmail, (1392), *Tarihî İran der Ahd-i Hârezmşahiyyan*, Tahran, Kitab-ı Parse.
- Hasanzâde, İsmail. (1390), "Tehlilî İntikâd-i Revayethâyî Fethî Hârez", *Mutâlât-ı Tarihî İslam*, (18), Tahran, 9-32
- Heravî, C. (1387), "Muluk-î Hârezm (Afrigî) ez Ağaz ta Zuhurî Sâmaniyan", *Feslnameyî Pejuheşnameyî Tarih*, (10), Becneverd.
- Herodotos (1973), *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Haz. Azra Erhat, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Heyd, W. (1975), *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, TTK.
- Husrevbeygî, H. (1386), "Coğrafyay-ı Tarih-i Hârezm" *Pejuheşhay-i Tarih-i İran ve İslam*, (1) sonbahar ve kış.
- İbn Â'sâm el-Kûfî (1411), Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fûtuh*, thk. Alî Şirî, VII, Beyrut, Dâr el-ezvâ'î.
- İbn Battûta, Abû Abdullâh Muhammed Tancî (2010), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), I, İstanbul, YKY.
- İbn Fazlan (1995), *Seyahatnâme*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Bedir Yayınları.
- İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed (1363), *Tarihî İbn Haldun*, trc. Abdul Muhammed Ayetî, II, Tahran, Müesseseyî Mutâlaat-ı ve Tehkikat-ı Ferhengî.
- İbn Havkal, Muhammed bin Havkal el-Nesibi (1938), *Suret'ül Arz*, II, Beyrut, Dâr-ı Sâdr.
- İbn Hurdadbih (1889), *el-Mesaliki vel- Memalik*, Beyrut, Dâr-ı Sâdr.
- Kafesoğlu, İ. (2000), *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara, TTK.
- Kiepert, H. (1878), *Lehrbuch Der Alten Geographie*, Berlin, Verlag Von Dietrich Reimer.
- Kitapçı, Z. (2005), *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Konya, Yedikubbe Yayınları.
- Kurat, A. N. (1948), "Kuteybe Bin Müslim'in Hârezm ve Semerkand'ı Zaptı", Ankara Üniversitesi, *DTSCFD*, VI(5), Ankara.
- Mustevfi, H. (1919), *Nuzhat-al-Qulub*, (Çev. Guy Le Strange), London, E.J. Brill.
- Nazim, M. (1931), *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, London.

- Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler* (2013), (Çev. Yusuf Ziya Yörükân), haz. Mehmet Şeker-Ali Ertuğrul-Süleyman Özkaya-Tahsin Koçyiğit, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Ögel, B. (1984), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara, TTK.
- Özdal, Ahmet N. (2016), *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, İstanbul, Selenge Yayınları.
- Sina, A. (2009), "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: III-Miletoslu Hekataios", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), Ankara, 155-156.
- Sîstânî, F.(1321), "Feth-i Hârezm", *Aryânâ*, (2), 50-53.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed bin Cerir'üt (tsz), *Tarih-i Taberî*, trc. M. Faruk Gürtunca, İstanbul, Sağlam Yayınları.
- Terenojkin, A. (1940), "Arheologicheskie Razvetki v Horezme", *Sovetskaia Arheologia*, (VI), Moskova, 171-175.
- Togan, Z.V. (1947), *Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
- Togan, Z.V. (1951), *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab)*, İstanbul.
- Togan, Z.V. (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- Togan, Z.V. (1997), "Hârizm", *İA*, 5/1, MEB.
- Togan, Z.V. *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab)*, 11.
- Tolstov, S. P. (1964), *Kadimgi Hârezm Medeniyetini İzleb*, SSSR Fenler Akademiyasi, Taşkent, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Üçok, B. (1968), *İslam Tarihi Emeviler – Abbasiler*, Ankara, Sevinç Matbaası.
- Vásáry, István (2007), *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Yakubî, Ahmed bin Ebi Yakub (1422), *el-Buldan (el-Yakubî)*, Beyrut, Darü'l-Kitab el-İlmiye.
- Yakubî, Ahmed bin Ebi Yakub (1343), *el-Buldan*, trc. Muhammed İbrahim Ayeti, Tahran, İntişarat-ı Bünge.
- Yâkut Hemevî (1995), *Müc'em el-Bûldan*, Dar-ı sâdr, II, Beyrut, Dâr-ı sâdr.